

A Comparative Study of Religious Narratives and Scientific Perspectives on the Origin of Humankind: From Creation to Evolution

Yaser Bakhshian^{*}, Zeinab Dehgha^{}**

Shirin Lotfipanah^{*}**

Abstract

The inquiry into human origins represents a fundamental intersection of empirical biology, transcendental philosophy, and revealed theology. This study examines the perceived dichotomy between the teleological narratives of Abrahamic traditions—specifically within the framework of Islamic philosophy and mysticism and the non-teleological mechanisms of evolutionary biology. By employing a comparative-interdisciplinary methodology, the research analyzes how religious concepts of purposeful creation and Khilafah (vicegerency) can be dialogically positioned alongside Darwinian concepts of natural selection and genetic mutation. The findings suggest that while methodological boundaries differ, there is a significant conceptual space for integrative models such as theistic evolution. The study concludes that a multidimensional anthropology, which respects both biological how and metaphysical why, provides a more robust understanding of the human phenomenon than any reductionist approach.

^{*} Assistant Professor, Department of Theology and Islamic Studies, Farhangian University, Tehran, Iran
(Corresponding Author), yaserbakhshian@cfu.ac.ir

^{**} Assistant Professor, Department of Biology Education, Farhangian University, Tehran, Iran,
z.dehghan@cfu.ac.ir

^{***} Assistant Professor, Department of Biology Education, Farhangian University, Tehran, Iran,
sh.lotfipanah@cfu.ac.ir

Date received: 12/11/2025, Date of acceptance: 27/02/2026

Keywords: Creationism; Evolutionary Biology; Islamic Philosophy; Transcendent Wisdom; Intelligent Design; Epistemological Integration.

Introduction

The question of human provenance is not merely a biological puzzle but an ontological inquiry into the nature of being. Historically, the narrative of human origins was the exclusive domain of religion and philosophy, framing humanity as a special creation with an inherent spiritual essence. In Islamic thought, particularly in the works of Ibn Arabi and Mulla Sadra, the human being is viewed as the Microcosm (al-Kawn al-Jami), representing the pinnacle of a hierarchical existential ascent. However, the advent of the Darwinian revolution in the 19th century introduced a paradigm shift, replacing teleological intentionality with blind physical processes. This has led to a persistent intellectual tension: can the biological continuity of the human species be reconciled with the theological claim of human exceptionalism? This study moves beyond the conflict thesis to investigate how different epistemological frameworks address the multidimensionality of human existence, seeking a synthesis that honors both empirical rigor and spiritual depth.

Materials and Methods

This research utilizes a qualitative, analytical-comparative framework. The primary theological and philosophical dataset is derived from the Quranic corpus and the school of Transcendent Wisdom (al-Hikmah al-Mutaaliyah), focusing on the concept of gradual existential perfection. On the scientific side, the study draws from contemporary evolutionary synthesis and the philosophy of science. The methodological approach involves three stages: 1. Conceptual Mapping: Defining Creation and Evolution to avoid semantic equivocation. 2. Methodological Demarcation: Distinguishing between empirical proximate causes and metaphysical ultimate causes. 3. Integrative Analysis: Evaluating the coherence of Guided Evolution and Intelligent Design as bridging frameworks.

Discussion and Results

The analysis reveals several critical points of convergence and divergence:

1. Process and Gradualism: A significant finding is that both perspectives reject instantaneous appearance. Traditional Islamic philosophy, especially through

Mulla Sadra's Substantial Motion (*al-harakah al-jawhariyyah*), posits that the soul emerges through the gradual intensification of matter. This provides a sophisticated metaphysical parallel to biological gradualism, suggesting that evolution could be viewed as the material substrate of a spiritual process.

2. The Question of Teleology: This remains the primary point of divergence. Evolutionary biology, by definition, excludes final causes (*telos*). However, the study argues that this is a methodological restriction rather than an ontological negation. Theistic Evolution serves as a viable result here, proposing that natural selection is the mechanism through which divine providence operates within the spatiotemporal realm.
3. Human Dignity and the Soul: While biology identifies the *Homo sapiens* as a primate, religious narratives define the *Insan* through the Divine Breath. The results suggest that these are not contradictory but occupy different levels of reality. The biological account explains the origin of the container (the body), while the religious account explains the origin of the content (the self-conscious spirit).

Conclusion

The study concludes that the conflict between creation and evolution is often a product of category errors—treating scientific descriptions as totalizing metaphysical statements, or treating religious metaphors as literal biological manuals. By adopting an Epistemological Pluralism, we can acknowledge that evolutionary biology provides a comprehensive account of the human's physical lineage, while religion and philosophy provide the necessary framework for understanding human value, morality, and ultimate destiny. A holistic anthropology must therefore be interdisciplinary, viewing evolution not as the replacement of creation, but as the magnificent process through which the creative act unfolds over cosmic time.

Bibliography

- Al-Attas, S. M. N. (1995). *Prolegomena to the metaphysics of Islam: An exposition of the fundamental elements of the worldview of Islam*. International Institute of Islamic Thought and Civilization (ISTAC).
- Al Daghistani, R. (2022). Seyyed Hossein Nasr: »Man and Nature. The Spiritual Crisis in Modern Man«. *Welt – Umwelt – Mitwelt*, 187–194. <https://doi.org/10.5771/9783495999493-187>

- Al-Ghazali, M. (2001). Maurice Bucaille. The Bible, The Qur'an and Science: The Holy Scriptures Examined in the Light of Modern Knowledge. *Islamic Studies*, 40(2), 329–335. <https://doi.org/10.52541/isiri.v40i2.5298>
- al-Ṭabarī, M. b. J., & Mays, Kh. (1984/1405 AH). *Jāmi' al-Bayān 'an Ta'wīl Āy al-Qur'ān* (30 vols.). Beirut, Lebanon: Dār al-Fikr. [in Persian]
- al-Zamakhsharī, M. b. 'U., Mu'awwaḍ, 'A. M., 'Abd al-Mawjūd, 'A. A., & Hījāzī, F. 'A. R. (1998/1418 AH). *Al-Kashshāf 'an Ḥaqā'iq Ghawāmiḍ al-Tanzīl wa-'Uyūn al-Aqāwīl fī Wujūh al-Ta'wīl* (6 vols.). Riyadh, Saudi Arabia: Maktabat al-'Ubaykān. [in Persian]
- Aquinas, T. (1947). *Summa Theologiae* (Fathers of the English Dominican Province, Trans.). Benziger Bros. <http://dhspritory.org/thomas/english/summa/index.html>
- Augustine. (1998). Augustine: &The City of God against the Pagans& (R. W. Dyson, Ed.). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511802300>
- Ayetollahi, H., & Ahmadi, F. (2013). A review and critique of Plantinga's view on Darwinism. *Science and Religion Studies*, 4(8), 1–23. [in Persian]
- Boyd, R., & Richerson, P. J. (2005). *The Origin and Evolution of Cultures*. Oxford University Press.
- Collins, F. S. (2006). *The Language of God: A Scientist Presents Evidence for Belief*. Free Press.
- Cruse, P. (2007). Mary Midgley, *The Myths We Live By* (London: Routledge, 2003). *Think*, 2(6), 95–102. <https://doi.org/10.1017/s1477175600002864>
- Darwin, C. (1871). *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex*. London: John Murray.
- Darwin, C. (1859). On the origin of species by means of natural selection, or, The preservation of favoured races in the struggle for life /. <https://doi.org/10.5962/bhl.title.68064>
- Dennett, D. (1995). *Darwin's Dangerous Idea: Evolution and the Meanings of Life*. Simon & Schuster.
- Enard, W., Przeworski, M., Fisher, S. E., et al. (2002). Molecular evolution of FOXP2, a gene involved in speech and language. *Nature*, 418(6900), 869–872. <https://doi.org/10.1038/nature01025>
- Fairbairn, D. J. (1998). Evolutionary Biology. Douglas J. Futuyma. *The Quarterly Review of Biology*, 73(4), 503–504. <https://doi.org/10.1086/420454>
- Fakhr al-Rāzī, M. b. 'U., & Maktab al-Taḥqīq Dār Ihya' al-Turāth al-'Arabī. (1999/1420 AH). *Al-Tafsīr al-Kabīr* (32 vols.). Beirut, Lebanon: Dār Ihya' al-Turāth al-'Arabī. [in Persian]
- Forrest, B., & Gross, P. R. (2004). Creationism's Trojan Horse. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195157420.001.0001>
- Green, R. E., Krause, J., Briggs, A. W., Maricic, T., Stenzel, U., Kircher, M., ... & Pääbo, S. (2010). A draft sequence of the Neandertal genome. *Science*, 328(5979), 710–722.
- Hansen, T. F. (2005). *Evolution*. By Douglas J Futuyma. Sunderland (Massachusetts): Sinauer Associates. \$89.95. xv + 603 p; ill.; index. ISBN: 0-87893-187-2. 2005. *The Quarterly Review of Biology*, 80(4), 472–473. <https://doi.org/10.1086/501261>
- Haight, J. F. (2008). *God After Darwin: A Theology of Evolution*. Westview Press.

67 Abstract

- Hubisz, J. L. (2007). MicroReviews by the Book Reviews Editor: Creation-Evolution: Finding Darwin's God: A Scientist's Search for Common Ground between God and Evolution: Kenneth R. Miller. *The Physics Teacher*, 45(9), 579–579. <https://doi.org/10.1119/1.2809164>
- Initial sequence of the chimpanzee genome and comparison with the human genome. *Nature*, (2005). 437(7055), 69–87. <https://doi.org/10.1038/nature04072>
- In the footsteps of the prophet: lessons from the life of Muhammad. (2007). *Choice Reviews Online*, 45(03), 45-1422-45–1422. <https://doi.org/10.5860/choice.45-1422>
- Johanson, D. C., & Edey, M. A. (1981). *Lucy: The Beginnings of Humankind*. Simon and Schuster.
- Kamkar, Z., Razavi, S., & Amin Nanji, M. H. (2010). A comparison of the stages of human embryonic development according to the Quran, Hadith, and embryology. *Science and Religion Studies*, 1(2), 139–159. [in Persian]
- Khalil, A. (2004). Mulla Sadra, The Elixir of the Gnostics. *American Journal of Islam and Society*, 21(1), 127–130. <https://doi.org/10.35632/ajis.v21i1.1824>
- Kingsolver, J. G. (2009). The “If..., Then” of Evolution Why Evolution Is True. Jerry A. Coyne . Penguin (Viking), 2009. 304 pp., illus. \$27.95 (ISBN 9780670020539 cloth). *BioScience*, 59(10), 907–908. <https://doi.org/10.1525/bio.2009.59.10.14>
- Kirby, J. (2016). *A Natural History of Human Thinking*. By Michael Tomasello. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press. \$35.00. xiii + 178 p.; ill.; index. ISBN: 978-0-674 - 72477-8. 2014. *The Quarterly Review of Biology*, 91(2), 217–218. <https://doi.org/10.1086/686841>
- Landau, J. (2007). Avicenna. The Metaphysics of The Healing. *Al-Šifā': al-Ilāhiyyāt*. A parallel English-Arabic text translated, introduced, and annotated by Michael E. Marmura, Provo, Utah, Brigham Young University - Islamic Translation Series, 2005, xxvii + 441 + 378 p. [anglais-arabe]. *Abstracta Iranica*, Volume 28. <https://doi.org/10.4000/abstractairanica.13352>
- Lewy, G. (1970). *Le Saint Siège et la Guerre en Europe: Juin 1940 - Juin 1941*. Vol. 4, Actes et Documents du Saint Siège Relatifs à la Seconde Guerre Mondiale. Edited by Pierre Bletet al. Vatican City: Libreria Editrice Vaticana, 1967. xxiv + 623 pp. - *Le Saint Siège et la Guerre Mondiale: Juillet 1941 - Octobre 1942*. Vol. 5, Actes et Documents du Saint Siège Relatifs à la Seconde Guerre Mondiale. Edited by Pierre Bletet al. Vatican City: Libreria Editrice Vaticana, 1969. xxvi + 795 pp. *Church History*, 39(4), 567–568. <https://doi.org/10.2307/3162966>
- Makārem Shīrāzī, N. (1995/1374 SH). *Tafsīr-e Nemūneh* (27 vols., Compiled by a group of scholars, 1st ed.). Tehran, Iran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. [in Persian]
- Nasr, S. H. (2006). *Islamic Philosophy from Its Origin to the Present*. <https://doi.org/10.1515/9780791481554>
- Peterson, D. J. (2012). God and the New Atheism: A Critical Response to Dawkins, Harris, and Hitchens by John F. Haught. *Dialog*, 51(3), 254–256. Portico. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6385.2012.00694.x>
- Power, C. (2013). Tattersall, Ian. *Masters of the planet: the search for our human origins*. xxii, 255 pp., fig., illus., bibliogr. Basingstoke, New York; Palgrave Macmillan, 2012. £16.99 (cloth).

- Journal of the Royal Anthropological Institute, 19(2), 416–417. Portico. https://doi.org/10.1111/1467-9655.12042_12
- RELIGION & THE ORDER OF NATURE, By Seyyed Hossein Nasr. New York: Oxford University Press, 1996. Pbk., vi-ix+310. (2021). International Journal of Islamic Sufism. <https://doi.org/10.30546/2789-1992.2021.1.117>
- Rizvi, S. H. (2013). Mulla Sadra and Metaphysics. <https://doi.org/10.4324/9780203879542>
- Shīrāzī, Ṣadr al-Dīn Muḥammad (Mullā Ṣadrā). (1981). *Al-Ḥikmah al-Mutaʿāliyah fī al-Asfār al-ʿAqliyyah al-Arbaʿah* (Vol. 8). Tehran, Iran: Sadra Islamic Philosophy Foundation. [in Persian]
- Shults, F. L. (2001). When Science Meets Religion: Enemies, Strangers or Partners? By Ian G. Barbour San Francisco, HarperSanFrancisco, 2000. 205 pp. \$16.00. *Theology Today*, 58(3), 434–435. <https://doi.org/10.1177/004057360105800318>
- Skrenes Trabing, C. (2007). Review of *The Language of God: A Scientist Presents Evidence for Belief* by Francis Collins. *The Journal of Bahaʿi Studies*, 17(1–4), 101–115. [https://doi.org/10.31581/jbs-17.1-4.5\(2007\)](https://doi.org/10.31581/jbs-17.1-4.5(2007))
- Smith, J. M. (2020). *Evolution and the Human Story*. National Geographic.
- Stringer, C., & Andrews, P. (2005). *The Complete World of Human Evolution*. Thames & Hudson.
- Tattersall, I. (2015). *The Strange Case of the Rickety Cossack: And Other Cautionary Tales from Human Evolution*. Palgrave Macmillan.
- Ṭabāṭabāʾī, M. H., & Mūsavī, M. B. (1999/1378 SH). *Tafsīr al-Mīzān* (20 vols.). Qom, Iran: Islamic Publications Office of the Society of Seminary Teachers of Qom. [in Persian]
- The Bezels of Wisdom*. (1980). Ibn Al ʿArabi, 43–44. <https://doi.org/10.5040/9780809171323.0007>
- The garden of truth: the vision and promise of Sufism, Islam’s mystical tradition*. (2008). *Choice Reviews Online*, 45(07), 45-3736-45–3736. <https://doi.org/10.5860/choice.45-3736>
- To heal a fractured world: the ethics of responsibility*. (2006). *Choice Reviews Online*, 43(07), 43-3970-43–3970. <https://doi.org/10.5860/choice.43-3970>
- Turner, L. A. (2006). *The Beginning of Wisdom: Reading Genesis* (review). *Shofar: An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies*, 24(2), 161–163. <https://doi.org/10.1353/sho.2006.0035>
- Weiss, B. (1997). William C. Chittick, *Imaginal Worlds: Ibn al-ʿArabi and the Problem of Religious Diversity* (Albany: State University of New York Press, 1994). Pp. 215. *International Journal of Middle East Studies*, 29(1), 113–114. <https://doi.org/10.1017/s0020743800064187>
- Whittaker, E. (2000). *The Political in Qualitative Methods Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing among Five Traditions*. By John W. Creswell. Thousand Oaks: Sage, 1998. 402 pp. \$28.95. *Current Anthropology*, 41(5), 883–884. <https://doi.org/10.1086/317417>
- Ziai, H. (2011). *Philosophy of Illumination*. In *Oxford Handbooks Online*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195328998.003.0035>

مقایسه تطبیقی روایت‌های دینی و دیدگاه‌های علمی درباره منشأ انسان: از خلقت تا تکامل

یاسر بخشیان*

زینب دهقان**، شیرین لطفی پناه***

چکیده

مسئله منشأ و جایگاه انسان از دیرباز در حوزه‌های دینی، فلسفی و علمی مورد بحث بوده است. در ادیان ابراهیمی، انسان موجودی روحانی و خلیفه خداست که خلقت او هدفمند و مرحله‌ای توصیف می‌شود. در فلسفه اسلامی، انسان موجودی عقلانی است که مسیر تکامل عقلانی و وجودی را طی می‌کند و در عرفان اسلامی، خلقت انسان برای تجلی اسماء و صفات الهی و دستیابی به مقام «انسان کامل» معنا می‌شود. این پژوهش نشان می‌دهد که مقایسه تطبیقی این دیدگاه‌ها با داده‌های زیست‌شناسی تکاملی، نقاط هم‌پوشانی و افتراق قابل توجهی را آشکار می‌سازد؛ هرچند نظم و فرایندمندی در خلقت مشترک است، اما ماهیت انسان، غایت خلقت و نقش روح تفاوت‌های بنیادین دارند. نظریات تلفیقی مانند تکامل هدایت‌شده و طراحی هوشمند تلاش می‌کنند شکاف میان علم و دین را کاهش دهند و امکان گفت‌وگوی مفهومی میان الهیات و زیست‌شناسی تکاملی را فراهم سازند. در نهایت، این پژوهش بر ضرورت گفت‌وگوی میان‌رشته‌ای و بازخوانی مفاهیم دینی و علمی برای فهم عمیق‌تر و جامع‌تر منشأ و جایگاه انسان تأکید می‌کند.

کلیدواژه‌ها: خلقت، تکامل، الهیات تطبیقی، عرفان، طراحی هوشمند.

* استادیار، گروه الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران (نویسنده مسئول)،
yaserbakhshian@cfu.ac.ir

** استادیار، گروه آموزش زیست‌شناسی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران،
z.dehghan@cfu.ac.ir

*** استادیار، گروه آموزش زیست‌شناسی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران،
sh.lotfipناه@cfu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۲۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۰۸

۱. مقدمه و بیان مسئله

پرسش از منشأ، ماهیت و جایگاه انسان از بنیادی‌ترین مسائل اندیشه بشری است که همواره در کانون تأملات دینی، فلسفی و علمی قرار داشته است. در سنت‌های دینی، به‌ویژه در ادیان ابراهیمی، انسان موجودی برخوردار از شأن الهی، دارای روح و حامل مسئولیتی غایت‌مند در نظام هستی تلقی می‌شود. در مقابل، علوم تجربی مدرن با تکیه بر روش‌های مشاهده‌پذیر و آزمون‌پذیر، انسان را در پیوندی پیوسته با تاریخ طبیعی و تحولات زیستی تفسیر می‌کنند.

ظهور نظریه تکامل داروینی در قرن نوزدهم، نقطه عطفی در فهم علمی منشأ انسان به‌شمار می‌آید. این نظریه با تبیین تدریجی پیدایش گونه‌ها بر اساس جهش، انتخاب طبیعی و سازگاری محیطی، روایتی طبیعی از چگونگی شکل‌گیری انسان ارائه داد (داروین، ۱۸۵۹). با این حال، این تبیین علمی در نگاه نخست با روایت‌های دینی از خلقت خاص، هدف‌مند و الهی انسان در تعارض قرار گرفت و یکی از مناقشه‌برانگیزترین مباحث میان علم و دین را پدید آورد.

از منظر قرآن کریم، انسان موجودی متمایز است که پس از طی مراحل از آفرینش، با «نفخ روح الهی» به مرتبه‌ای فراتر از صرف حیات زیستی دست می‌یابد (حجر: ۲۹). این نگاه، خلقت انسان را نه رخدادی تصادفی، بلکه فرآیندی حکیمانه و معنادار معرفی می‌کند (طباطبایی و موسوی، ۱۳۷۸؛ آلتاس، ۱۹۹۵). در مقابل، زیست‌شناسی تکاملی تمرکز خود را بر تبیین سازوکارهای طبیعی پیدایش ویژگی‌های جسمانی و شناختی انسان قرار داده و به‌طور روشمند از ورود به مباحث غایت‌شناختی پرهیز می‌کند (کینگزولور، ۲۰۰۹).

در دهه‌های اخیر، شماری از اندیشمندان کوشیده‌اند از دوگانه‌سازی تعارض‌آمیز میان علم و دین فراتر روند. دیدگاه‌هایی مانند «تکامل هدایت‌شده» یا «هم‌نهاد علم و دین» بر این نکته تأکید دارند که تبیین علمی فرایندهای طبیعی، لزوماً نفی‌کننده معنا، غایت یا اراده الهی نیست (کالینز، ۲۰۰۷؛ هات، ۲۰۱۲). در حوزه فلسفه علم و دین، برخی اندیشمندان کوشیده‌اند تعارض ظاهری میان نظریه تکامل و آموزه خلقت را نه ناشی از خود علم، بلکه حاصل تفسیرهای طبیعت‌گرایانه افراطی از آن بدانند. در این زمینه، پلتنینگا با تفکیک «نظریه عظیم تکاملی» به مؤلفه‌های مختلف، بر این نکته تأکید می‌کند که تعارض اصلی نه با کل نظریه تکامل، بلکه با برخی قرائت‌های فلسفی الحادی از آن، به‌ویژه تلقی طبیعت‌گرایانه از «نظریه تبار مشترک»، شکل می‌گیرد. از نظر او، می‌توان خوانشی خداپاورانه از تکامل ارائه

داد که در آن، فرایندهای طبیعی به مثابه ابزار تحقق اراده الهی تلقی شوند. پلتنینگا با دفاع از نوعی «علم آگوستینی»، امکان تلفیق نظریه‌های علمی و دینی را مطرح می‌کند و بر این باور است که علم لزوماً خنثی متافیزیکی نیست، بلکه می‌تواند در چارچوب پیش‌فرض‌های الهیاتی نیز سامان یابد (آیت‌اللهی و احمدی، ۱۳۹۲). این رویکرد، راه را برای مدل‌های غیرتقابلی در تبیین منشأ انسان هموار می‌سازد و نشان می‌دهد که تعارض علم و دین بیش از آنکه ریشه در داده‌های تجربی داشته باشد، محصول سطح فلسفی و معرفت‌شناختی تفسیر نظریه‌هاست. از این منظر، علم به تبیین «چگونگی» می‌پردازد، در حالی که دین و فلسفه ناظر به «چرایی» و «معنا» هستند. این دیدگاه‌ها زمینه‌ای فراهم می‌آورند تا نظریه‌های فلسفی و عرفانی اسلامی نیز در تحلیل خلقت انسان در چارچوبی میان‌رشته‌ای مورد بررسی قرار گیرند.

با این حال، بخش مهمی از منازعات موجود ناشی از عدم تفکیک سطوح معرفت‌شناختی است؛ به گونه‌ای که مفاهیم متنی و وحیانی، مفاهیم فلسفی و مفاهیم تجربی گاه در یک سطح واحد تحلیل می‌شوند. این هم‌سطح‌سازی، امکان گفت‌وگوی دقیق و روشمند میان الهیات و زیست‌شناسی تکاملی را محدود می‌سازد.

بر این اساس، مسئله اصلی پژوهش حاضر آن است که:

آیا می‌توان با حفظ مرزهای معرفت‌شناختی علم، فلسفه و دین، میان زیست‌شناسی تکاملی و روایت‌های الهیاتی از خلقت انسان، گفت‌وگویی سازنده و غیرتقابلی برقرار کرد؟ پاسخ به این پرسش مستلزم رویکردی میان‌رشته‌ای و تطبیقی است که نه در پی نفی علم باشد و نه در صدد تقلیل مفاهیم وحیانی به داده‌های تجربی، بلکه بکوشد امکان هم‌نشینی مفهومی این دو دستگاه معرفتی را بررسی کند.

۲. مبانی نظری

چارچوب نظری پژوهش حاضر بر هم‌نشینی سه رویکرد معرفتی استوار است که هر یک از منظری متفاوت به مسئله «شدن انسان» می‌پردازند:

۱. حرکت جوهری در فلسفه اسلامی

در حکمت متعالیه ملاصدرا، وجود دارای سیلان و پویایی ذاتی است. بر اساس نظریه حرکت جوهری، انسان موجودی ایستا نیست، بلکه از مرتبه مادی آغاز کرده و

در مسیر صیوررت وجودی، به ساحت عقلانی و تجردی ارتقا می‌یابد (ملاصدرا، ۱۹۸۱؛ ریزوی، ۲۰۱۳). این دیدگاه، مفهوم «تکامل» را نه صرفاً زیستی، بلکه وجودی و فراگیر می‌داند.

۲. رویکرد فلسفی عرفانی به آفرینش انسان

در سنت فلسفی و عرفانی اسلام، انسان جایگاهی ممتاز در نظام هستی دارد. ابن‌سینا انسان را مرکب از بدن و نفس مجرد می‌داند، سهروردی بر بُعد نوری و فراتاریخی انسان تأکید می‌کند و ابن‌عربی در نظریه «انسان کامل»، انسان را مظهر جامع اسماء الهی معرفی می‌نماید (ویس، ۱۹۹۷؛ ضیائی، ۲۰۱۱). در این چارچوب، خلقت انسان فرآیندی معنادار و غایت‌مند تلقی می‌شود.

۳. نظریه تکامل زیستی

زیست‌شناسی تکاملی، با تکیه بر شواهد فسیلی، ژنتیکی و جمعیت‌شناختی، پیدایش انسان را نتیجه تغییرات تدریجی در جمعیت‌های نیاکانی می‌داند (داروین، ۱۸۵۹؛ کینگزولور، ۲۰۰۹). ویژگی‌های شناختی و فرهنگی انسان نیز در تعامل پیچیده عوامل زیستی و محیطی تکوین یافته‌اند (پاور، ۲۰۱۳؛ کیری، ۲۰۱۶). این نظریه ناظر به سازوکارهای طبیعی است و به‌طور روشی از داورهای متافیزیکی پرهیز می‌کند.

۴. هم‌نهاد میان‌رشته‌ای

در چارچوب این پژوهش، این سه رویکرد نه در تقابل، بلکه در سطوح معرفتی متمایز تحلیل می‌شوند. زیست‌شناسی تکاملی تبیین‌کننده چگونگی فرایندهاست، فلسفه اسلامی به تحلیل وجودی و عقلانی می‌پردازد و عرفان و الهیات، افق معنا و غایت را روشن می‌سازند (نصر، ۱۹۹۶؛ شولتز، ۲۰۰۱).

بر این اساس، «خلقت» و «تکامل» دو روایت رقیب نیستند، بلکه بیانگر دو سطح متفاوت از تبیین‌اند. پژوهش حاضر با تکیه بر این چارچوب نظری، می‌کوشد امکان گفت‌وگوی روشمند میان این سطوح را بررسی کرده و از تقلیل‌گرایی علمی یا الهیاتی پرهیز نماید.

۳. پیشینه تحقیق

مطالعات مربوط به منشأ و آفرینش انسان را می‌توان در دو حوزه اصلی طبقه‌بندی کرد: منابع دینی و الهیاتی و منابع علمی و فلسفی. بررسی این دو حوزه، امکان تحلیل تطبیقی و هم‌نشینی مفهومی میان رویکردهای متفاوت را فراهم می‌کند.

۱.۳ منابع دینی و الهیاتی

در سنت‌های دینی، انسان موجودی متمایز، هدفمند و دارای شأن الهی معرفی می‌شود. این منابع شامل متون مقدس ادیان ابراهیمی (قرآن کریم، عهد عتیق و عهد جدید)، تفاسیر کلاسیک و معاصر، و آثار کلامی هستند که به آفرینش انسان و جایگاه او در هستی پرداخته‌اند.

در اسلام، پژوهش‌های تفسیری و کلامی به بررسی خلقت انسان نخستین، نقش روح الهی و کرامت ذاتی انسان توجه دارند. طباطبایی و موسوی (۱۳۷۸) خلقت انسان را فرآیندی هدفمند و مرتبط با غایت و حکمت الهی معرفی کرده‌اند و بر اهمیت جایگاه انسان به‌عنوان خلیفه خداوند در جهان تأکید دارند. مطالعات معاصر تطبیقی، مانند آلتاس (۱۹۹۵)، بر تبیین رابطه میان آموزه‌های دینی و مفاهیم فلسفی و اخلاقی در خلقت انسان تمرکز کرده‌اند.

در سنت یهودیت و مسیحیت نیز پژوهش‌ها بر اساس تحلیل متون مقدس، نقش انسان در نظام هستی و هدفمند بودن خلقت مورد بررسی قرار گرفته است (لوی، ۱۹۷۰؛ ترنر، ۲۰۰۶). این مطالعات غالباً بر جنبه‌های اخلاقی، معنوی و غایت‌مند خلقت انسان تأکید دارند و تلاش می‌کنند جایگاه انسان را در پرتو رابطه با خدا و جهان توضیح دهند.

۲.۳ منابع علمی و فلسفی

در حوزه علوم تجربی و فلسفه، انسان به‌عنوان موجودی محصول فرایندهای طبیعی و تکاملی مورد مطالعه قرار گرفته است. نظریه تکامل داروینی انسان را نتیجه فرایندی تدریجی از تغییرات ژنتیکی و انتخاب طبیعی می‌داند (داروین، ۱۸۵۹). مطالعات دیرینه‌شناسی و ژنتیک مولکولی شواهدی از تطور تدریجی انسان ارائه کرده‌اند که

نشان‌دهنده تعامل پیچیده میان عوامل محیطی و زیستی در شکل‌گیری ویژگی‌های جسمانی، شناختی و رفتاری انسان است (کینگزولور، ۲۰۰۹؛ پاور، ۲۰۱۳). در فلسفه علم، پژوهش‌ها به بررسی مبانی نظری تکامل و رابطه آن با مفاهیم غایت‌مند و اخلاقی پرداخته‌اند. برخی محققان معاصر، مانند پترسون (۲۰۱۲) و اسکرنز (۲۰۰۷)، تلاش کرده‌اند امکان همگرایی مفهومی میان زیست‌شناسی و الهیات را بررسی کنند و نشان دهند که تکامل می‌تواند در چارچوب حکمت الهی قابل تبیین باشد بدون آنکه اصول علمی زیر سؤال برود.

۳.۳ تحلیل جریان پژوهش‌های پیشین

تحلیل منابع پیشین نشان می‌دهد که هر دو حوزه دارای نقاط قوت و محدودیت‌های خود هستند:

۱.۳.۳ منابع دینی و الهیاتی: توانسته‌اند جنبه غایت‌مند و اخلاقی خلقت انسان را توضیح دهند و جایگاه انسان در نظام هستی را تبیین کنند، اما به بررسی سازوکارهای طبیعی و علمی شکل‌گیری انسان نمی‌پردازند.

۲.۳.۳ منابع علمی و فلسفی: فرآیند شکل‌گیری انسان را با دقت علمی توضیح می‌دهند و شواهد تجربی ارائه می‌کنند، اما غالباً درباره هدف و معنا و جایگاه انسان سکوت می‌کنند.

تحقیقات معاصر نشان می‌دهد که ترکیب این دو رویکرد و رویکرد میان‌رشته‌ای می‌تواند تصویر جامع‌تری از انسان ارائه دهد؛ تصویری که هم بُعد زیستی و طبیعی و هم بُعد معنوی و غایت‌مند انسان را شامل شود (شولتز، ۲۰۰۱).

۴. روش‌شناسی

این پژوهش دارای ماهیتی کیفی، توصیفی-تحلیلی و میان‌رشته‌ای است و بر مبنای مقایسه نظام‌مند میان داده‌های علمی و الهیاتی طراحی شده است (ویتاگر، ۲۰۰۰). هدف اصلی پژوهش، شناسایی و تبیین نقاط همگرایی و افتراق در فهم منشأ انسان میان زیست‌شناسی تکاملی و الهیات ادیان ابراهیمی است (شولتز، ۲۰۰۱).

مقایسه تطبیقی روایت‌های دینی و دیدگاه‌های علمی ... (یاسر بخشیان و دیگران) ۷۵

برای تضمین دقت معرفت‌شناختی و جلوگیری از هم‌سطح‌سازی ناموجه، روش‌شناسی پژوهش در سه محور مستقل تعریف شده است:

روش علمی:

داده‌های تجربی و علمی شامل ژنتیک مولکولی، دیرینه‌شناسی، آناتومی تطبیقی و علوم اعصاب شناختی بررسی شده‌اند. این بخش بر اصول زیست‌شناسی مدرن و پژوهش‌های علمی مبتنی بر شواهد متکی است و هدف آن تحلیل فرآیند تدریجی انتخاب طبیعی، جهش‌های ژنتیکی و رانش ژنی در شکل‌گیری ویژگی‌های انسان است (کینگزولور، ۲۰۰۹؛ هانسن، ۲۰۰۵).

روش تفسیر متون دینی:

آیات قرآن و تفاسیر معتبر با رعایت اصول هرمنوتیک (Hermeneutics) و توجه به زمینه تاریخی و ادبی متن تحلیل شده‌اند. این روش امکان استخراج دقیق مفاهیم الهیاتی مانند غایت، نقش روح و هدفمند بودن خلقت انسان را فراهم می‌کند (طباطبایی و موسوی، ۱۳۷۸).

روش تحلیلی-مقایسه‌ای:

معیارهای مقایسه مشخص و محدود شده‌اند تا تحلیل تطبیقی روشن باشد. محورهای مقایسه شامل منشأ اولیه انسان، نقش غایت، سازوکار تغییرات، پیچیدگی و وجود بعد معنوی است. برای هر محور، دیدگاه دینی و علمی جداگانه بررسی و نقاط اتصال، اختلاف و امکان همزیستی مشخص می‌شوند.

روش جمع‌آوری داده‌ها مطالعه اسنادی و کتابخانه‌ای بوده و منابع انتخاب‌شده با رعایت اعتبار علمی، ارتباط مستقیم با موضوع پژوهش و تنوع میان منابع دینی و علمی گزینش شده‌اند تا زمینه تحلیل تطبیقی میان‌رشته‌ای فراهم شود. این چارچوب سه‌لایه‌ای تضمین می‌کند که تحلیل تطبیقی، هم از منظر علمی و هم الهیاتی معتبر باشد و مرزهای معرفت‌شناسی هر دیدگاه حفظ شود.

۵. تجزیه و تحلیل داده‌ها

در گام نخست، از تحلیل محتوای کیفی برای استخراج مضامین کلیدی مرتبط با مسئله خلقت انسان استفاده شد. واحد تحلیل در این پژوهش، متون مکتوب شامل آیات مرتبط با خلقت انسان، تفاسیر معتبر قرآن کریم و متون منتخب زیست‌شناسی تکاملی معاصر است. مضامین استخراج‌شده شامل مفاهیمی چون «خلقت خاص»، «نیای مشترک»، «روح»، «کرامت انسانی»، «انتخاب طبیعی» و «تکامل فرهنگی» هستند. استخراج مضامین به شیوه تحلیل محتوای کیفی هدایت‌شده انجام شد؛ به گونه‌ای که مفاهیم اولیه بر اساس چارچوب نظری پژوهش‌شناسایی و در جریان تحلیل، اصلاح و تکمیل شدند.

در گام بعد، با بهره‌گیری از روش تطبیقی-مقایسه‌ای، این مضامین در دو نظام معرفتی الهیاتی و علمی بررسی شدند. برای هر مفهوم، دیدگاه الهیاتی (بر اساس قرآن کریم و تفاسیر معتبر) و دیدگاه علمی (بر اساس نظریه تکامل و داده‌های زیست‌شناسی مدرن) مقایسه شده و نقاط اتصال، نقاط اختلاف و امکان‌های همگرایی مشخص گردید. در این مرحله، مفاهیم متنی، فلسفی و تجربی به صورت آگاهانه از یکدیگر تفکیک شده و مقایسه‌ها درون هر سطح معرفتی انجام گرفت تا از هم‌سطح‌سازی مفهومی پرهیز شود.

در مرحله نهایی، داده‌های حاصل در چارچوب مدل‌های تلفیقی علم و دین تحلیل شدند. این تحلیل مبتنی بر دو اصل کلیدی است:

۱. پذیرش محدودیت‌های معرفتی هر حوزه؛ به گونه‌ای که علم در قلمرو تجربی و دین در حوزه وحی و معنا عمل می‌کنند.

۲. توجه به هم‌پوشانی‌ها و تبیین‌های دوگانه، به نحوی که تحلیل هم‌زمان زیستی و معنوی، امکان ارائه درکی جامع از خلقت انسان را فراهم آورد.

به منظور افزایش انسجام تحلیلی، مضامین استخراج‌شده در مراحل مختلف بازبینی و تطبیق درون‌متنی قرار گرفتند. بدین ترتیب، رویکرد انتخاب‌شده در این پژوهش زمینه‌ای فراهم می‌آورد تا خلقت انسان نه صرفاً به عنوان پدیده‌ای طبیعی و نه صرفاً رخدادی الهیاتی، بلکه در پیوندی دوسویه میان طبیعت و ماوراءالطبیعه فهم شود.

۶. خلقت انسان در الهیات اسلامی (با تأکید بر قرآن و تفسیر)

انسان‌شناسی در قرآن کریم و سنت اسلامی یکی از بنیادی‌ترین محورهای معرفت دینی است. قرآن با ارائه‌ی روایتی ویژه از منشأ، ماهیت و غایت انسان، به پرسش‌های اساسی درباره‌ی مبدأ آفرینش، مقام وجودی و مسئولیت اخلاقی او پاسخ می‌دهد. نگرش به خلقت انسان در این متون، نه تنها جهان‌بینی دینی را شکل می‌دهد، بلکه مبنای نظام‌های اخلاقی، حقوقی و اجتماعی اسلام نیز محسوب می‌شود.

در حالی که دیدگاه‌های علمی و فلسفی جدید منشأ انسان را نتیجه‌ی فرایند تدریجی فرگشت زیستی می‌دانند، قرآن کریم آفرینش انسان را فعل مستقیم الهی معرفی می‌کند؛ فعلی که هم بُعد مادی دارد (خلقت از خاک، گل و نطفه) و هم بُعد روحانی (دمیدن روح الهی) (طباطبایی و موسوی، ۱۳۷۸).

۱.۶ مراحل آفرینش انسان در قرآن

قرآن کریم آفرینش انسان را در قالب مراحل پیوسته و هدفمند توصیف می‌کند: «وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ. ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَكِينٍ. ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ» (مؤمنون: ۱۲-۱۴). این توصیف گذر از مراحل "گل"، "نطفه"، "علقه"، "مضغه"، "عظام" و "لحم" را ترسیم می‌کند و تنها بیان یک فرآیند بیولوژیک نیست؛ بلکه نماد یک حکمت تربیتی ژرف است. آیات نشان می‌دهند که آفرینش بر اساس قاعده "تدریج" (تدریج و گام‌به‌گام) و "ترتیب" (نظم و توالی) صورت گرفته است. آغاز آفرینش انسان از خاک، که در آیات قرآن (ص: ۷۱-۷۲؛ مؤمنون: ۱۲) به صراحت آمده، بر منشأ مادی او دلالت دارد. خاک، در عین فروتنی، مظهر آمادگی و ظرفیت برای پذیرش روح الهی است (زمخشری و همکاران، ۱۴۱۸ق؛ طباطبایی و موسوی، ۱۳۷۸).

۱.۱.۶ مرحله نطفه

"ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَكِينٍ" (مؤمنون: ۱۳) این آیه بُعد زیست‌شناختی و سیر طبیعی استمرار نسل انسان را نشان می‌دهد. تعبیر "قَرَارٍ مَكِينٍ" به رَحِم مادر اشاره دارد که در مقام

گهواره‌ای امن، نقش محوری در پرورش جنین ایفا می‌کند (طبری، ۱۳۶۳؛ طباطبایی و موسوی، ۱۳۷۸).

۲.۱.۶ مرحله علقه و مضغه

"ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً... ثُمَّ خَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً" (مؤمنون: ۱۴) این توالی منظم گواهی بر دقت اعجازآمیز قرآن در ترسیم فرآیند تکوین جنین است. مفسران معاصر این آیات را همسو با یافته‌های علم جنین‌شناسی نیز می‌دانند (زمخشری و همکاران، ۱۴۱۸ق).

۳.۱.۶ مرحله نفخ روح الهی

«فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي» (حجر: ۲۹) این مرحله، نقطه تمایز انسان از دیگر موجودات و فراتر از ساحت طبیعی است. نفخ روح الهی بیانگر پیوند انسان با عالم ملکوت و مقام رفیع «خلیفه‌الله» در اوست. روح، حقیقتی منسوب به ذات اقدس الهی است و نسبت «روحی» برای بیان شرافت و کرامت ذاتی انسان به کار رفته است (طباطبایی و موسوی، ۱۳۷۸؛ فخر رازی، ۱۴۲۰ق).

۴.۱.۶ مرحله آفرینش در احسن تقویم

«لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ» (تین: ۴) این آیه دلالت بر کمال‌جویی در همه ابعاد وجود آدمی، از ساختار جسمانی و توان‌های عقلی تا استعدادهای روحانی و معنوی او دارد. «احسن تقویم» گواه نظام حکیمانه آفرینش و اشرفیت انسان در میان مخلوقات است (طباطبایی و موسوی، ۱۳۷۸).

۲.۶ دسته‌بندی آیات خلقت انسان

۱. مَرَحَلَةُ خَلَقْتِ نَخْسْتِينَ (آدم و حوا): این مرحله به سرآغاز تکوین نوع بشر و آفرینش بی‌واسطه حضرت آدم (ع) و همسر ایشان اشاره دارد که در قرآن کریم بدین صورت تبیین شده است: «الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ وَبَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ طِينٍ ثُمَّ جَعَلَ نَسْلَهُ مِنْ سُلَالَةٍ مِّنْ مَّاءٍ مَّهِينٍ ثُمَّ سَوَّاهُ وَنَفَخَ فِيهِ مِنْ رُّوحِهِ» (سوره سجده: ۷-۹) همان [خدایی] که هر چه را آفرید نیکو گردانید و آفرینش انسان را از گِل آغاز کرد؛

سپس نسل او را از عصاره‌ای از آب بی‌قدر [نطفه] قرار داد؛ آن‌گاه او را [کامل] ساخت و از روح خویش در او دمید. «يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً» (سوره نساء: ۱) ترجمه: ای مردم، از پروردگارتان پروا کنید که شما را از یک نفس [واحد] آفرید و جفتش را از او پدید آورد و از آن دو، مردان و زنان بسیاری [در زمین] پراکند. مفسران بر این باورند که تعبیر «نَفْسٍ وَاحِدَةٍ» در آیه نخست سوره نساء، به ذات حضرت آدم (ع) اشاره دارد که اصل و ریشه مشترک همه انسان‌هاست. بر این اساس، قرآن کریم، منشأ و ریشه نوع انسانی را واحد می‌داند و این نگرش با دیدگاه چندریشه‌ای (Polygenism) در باب تکامل انسان در تعارض آشکار قرار می‌گیرد (طباطبایی و موسوی، ۱۳۷۸).

۲. **مَرَحَلَةُ نَسْلِ هَايِ پس از آدم:** این مرحله بر فرآیند طبیعی تکوین و توالد نسل‌های بشری پس از خلقت نخستین اشاره دارد که در قرآن کریم با این آیات به تصویر کشیده شده است: «خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُبِينٌ» (سوره نحل: ۴) ترجمه: انسان را از نطفه‌ای آفرید؛ و [با این همه] به ناگاه دشمنی آشکارگر می‌شود. «أَلَمْ يَكُنْ نُطْفَةً مِنْ مَنِيٍّ يُُمْتَى» (سوره قیامت: ۳۷) ترجمه: آیا [انسان] نطفه‌ای از منی نبود که [در رحم] ریخته می‌شود؟ این آیات شریفه بر استمرار سنت تخلف‌ناپذیر الهی در آفرینش تدریجی و حکیمانه نوع بشر از طریق مشیت تکوینی نطفه و جنین تأکید می‌ورزند (فخر رازی، ۱۴۲۰ق). این فرآیند، تداوم جریان حیات در چارچوب قوانین تغییرناپذیر الهی را نمایان می‌سازد.

۳. **آیات عام درباره انسان:** این دسته از آیات کریمه به تبیین جایگاه کلان و هستی‌شناختی انسان در نظام آفرینش می‌پردازند: «مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ وَفِيهَا نُعِيدُكُمْ وَمِنْهَا نُخْرِجُكُمْ تَارَةً أُخْرَى» (سوره طه: ۵۵) ترجمه: از آن [زمین] شما را آفریدیم و به آن باز می‌گردانیم و بار دیگر از آن شما را بیرون می‌آوریم. «إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَى آدَمَ وَنُوحًا وَآلَ إِبْرَاهِيمَ وَآلَ عِمْرَانَ عَلَى الْعَالَمِينَ» (سوره آل عمران: ۳۳) ترجمه: بی‌گمان، خداوند، آدم و نوح و خاندان ابراهیم و خاندان عمران را بر جهانیان برگزید. این آیات شریفه، حقیقت دووجهی انسان را ترسیم می‌کنند؛ از سویی خاستگاه زمینی و پیوند او با طبیعت را خاطر نشان ساخته، و از سوی دیگر با تأکید بر مقام «اصْطَفَاء»

(گزینش الهی)، بر شرافت ذاتی و موقعیت ممتاز او در میان تمامی موجودات صحه می‌گذارند (طباطبایی و موسوی، ۱۳۷۸). این نگاه جامع، هم بر تواضع انسان در برابر مبدأ خویش دلالت دارد و هم بر مسئولیت خطیر او در مقام جانشین خداوند.

۳.۶ عناصر مادی آفرینش انسان در قرآن

خداوند متعال در قرآن کریم، با حکمتی ستودنی، برای تبیین خاستگاه مادی انسان، از سلسله‌مراتبی از واژگان بدیع و پرمعنا بهره جسته که هر یک، جلوه‌ای از اسرار آفرینش و مراحل تکوین انسان را نمایان می‌سازد. این ترتیب نزولی، از کلی‌ترین منشأ تا خاص‌ترین مرحله، بیانگر حکمت الهی در آفرینش تدریجی انسان است (طبری و میس، ۱۹۸۴):

۱. زمین (أَرْض): «مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ وَفِيهَا نُعِيدُكُمْ...» (طه: ۵۵) این واژه، اشرف مخلوقات را به خاکی پیوند می‌زند که مأوای اوست و در نهایت بدان بازمی‌گردد. این اشاره، هم تواضع انسان را می‌نمایاند و هم حکمت الهی را در چرخه حیات.

۲. خاک (تُرَاب): «...وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ...» (روم: ۲۰) خاک، نماد فروتنی، سادگی و ماده اولیه‌ای است که استعداد پذیرش هر صورتی را دارد. این تعبیر، فقر ذاتی انسان و وابستگی مطلق او به خالق را خاطر نشان می‌سازد.

۳. گل (طِين): «...هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ طِينٍ...» (انعام: ۲) و گِل بدبو و سیاه (حَمَإٍ مَسْنُون) - «وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ» (حجر: ۲۶) این مرحله، بیانگر ترکیب و آماده‌سازی ماده اولیه (خاک و آب) و سپس اعطای حالت چسبنده و تیره به آن است که نشان از آمادگی برای پذیرش روح الهی دارد. این تغییر و تحول در ماده، اولین جلوه‌های هنرمندی خداوند در آفرینش است.

۴. آب (مَاء): «وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ مِنَ الْمَاءِ بَشَرًا...» (فرقان: ۵۴) آب، که نماد حیات و مایه اصلی زندگی است، به عنوان یکی از ارکان تشکیل‌دهنده انسان معرفی می‌شود. این اشاره، راز زندگی‌بخشی و نفوذ رحمت الهی در کالبد مادی انسان را فریاد می‌زند.

۵. نطفه (نُطْفَةٍ): «خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُبِينٌ» (نحل: ۴) این واژه، نهایی و خاص‌ترین مرحله خاستگاه مادی است که بر استمرار نسل و تداوم حیات از طریق قانونمندی دقیق و حکیمانه الهی دلالت دارد. تبدیل این نطفه به ظاهر ناچیز به انسانی با عظمت، خود بزرگ‌ترین نشانه قدرت لایزال خداوندی است. این سیر

تنزلی در واژگان - از زمین گسترده تا نقطه نامرئی - نه تنها مراحل مختلف آفرینش را به زیبایی ترسیم می‌کند، بلکه حکایت از سیر تکاملی انسان از ماده خام و بی‌شکل تا موجودی هدفمند، دارای روح الهی و صاحب مقام خلیفه‌اللهی دارد. هر مرحله، بنایی است بر مرحله پیشین و هر واژه، حلقه‌ای از زنجیره به هم پیوسته حکمت الهی در آفرینش انسان کامل. این تعابیر، از یک سو به فقر ذاتی و وابستگی انسان به مبدأ خویش اشاره دارد و از سوی دیگر، بر حکمت و تدبیر الهی در استمرار بخشیدن به چرخه حیات بشری تأکید می‌ورزد. بدین ترتیب، قرآن کریم از رهگذر این واژگان، هم خاستگاه متواضعانه انسان را یادآور می‌شود و هم مسیر تکامل و بقای او را در نظام احسن آفرینش ترسیم می‌نماید.

۴.۶ دیدگاه برخی مفسران قرآن کریم

علامه طباطبایی با ژرف‌نگری در آیات قرآنی و با رویکردی نظام‌مند، به تبیین مراتب و ابعاد مختلف خلقت نخستین انسان می‌پردازد. تحلیل ایشان را می‌توان در چند محور اصلی به شرح ذیل خلاصه نمود:

۱. آفرینش بی‌واسطه و دفعی: از منظر علامه، خلقت حضرت آدم (ع) به صورت مستقیم و بدون وساطت علل طبیعی و فرآیند تدریجی طولانی، انجام پذیرفته است. این امر، بیانگر تصرف خاص ذات اقدس الهی در امر آفرینش و تمایز بنیادین انسان در خلقت است. این خلقت ویژه، نشان از اراده تکوینی الهی بر ظهور موجودی دارد که تبلور تجلیات اسمائی او باشد.

۲. تداوم نسل از طریق تناسل: پس از خلقت نخستین، سنت الهی بر این تعلق گرفته که نسل بشر از طریق قانون تناسل و زاد و ولد، که خود از نشانه‌های بزرگ حکمت پروردگار است، در زمین استمرار یابد. این نظام تکوینی، هم بیانگر استمرار مشیت الهی است و هم نشان از تداوم همان روح الهی در نسل‌های متعاقب دارد.

۳. نفخ روح، مایه شرافت و برتری: همانا آنچه گوهر وجودی انسان را از سایر موجودات متمایز ساخته و او را شایسته مقام خلافت کرده، همان نفخه الهی (روح خدا) است که در کالبد مادی او دمیده شد. این موهبت، منشأ کرامت ذاتی و استعداد

نامتناهی انسان برای معرفت و عبادت است. به تعبیر علامه، این روح، حقیقتی است مجرد که مبدأ کمالات و معارف برای انسان می‌باشد.

۴. **مقام خلافت الهی:** حضرت آدم (ع) به‌عنوان نخستین انسان، دارای مقام «خلیفه‌الله» در زمین است. این جایگاه، بیانگر مسئولیت انسان در آبادانی زمین و عبادت پروردگار و همچنین نمایانگر غایت و هدف نهایی از آفرینش اوست. مقام خلافت، جامع همه کمالات ممکن انسانی و نشان از اشرفیت انسان در میان مخلوقات دارد.

دیدگاه حکیمانه امام فخرالدین رازی (رحمه‌الله) و جماعتی از مفسران برجسته اهل سنت در تبیین خلقت انسان، با استناد به آیات قرآنی و با رویکردی کلامی-ادبی، به تشریح جنبه‌های متعددی از خلقت انسان همت گمارده‌اند که مهم‌ترین آنها عبارت است از:

۱. **وحدت نژادی بشریت:** امام فخر رازی با استناد به آیه «يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ» (نساء: ۱) تصریح می‌نماید که همه انسان‌ها از گوهر و حقیقت یگانه «نَفْسٍ وَاحِدَةٍ» پدید آمده‌اند. این دیدگاه، بر وحدت سرشت و منشأ همه ابناء بشر در پس کثرت ظاهری ایشان تأکید می‌ورزد و هرگونه تبعیض نژادی و قومی را در اصل آفرینش باطل می‌شمارد (فخر رازی، ۱۴۲۰ق).

۲. **خلقت حوا از حقیقت آدم:** بر اساس دیدگاه این مفسران، حضرت حوا (سلام الله علیها) از همان حقیقت اولیه آدم (علیه السلام) و بدون واسطه خلقت جدیدی پدید آمده است. این نظریه که از آیه «وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا» (نساء: ۱) استنباط شده، بر یگانگی ماهوی زن و مرد در سرشت اولیه و اشتراک ایشان در شرافت ذاتی دلالت دارد.

۳. **تعلیم بیان به عنوان نشانه روح ناطقه:** امام فخر رازی و زمخشری در تفسیر آیات «عَلَّمَ الْقُرْآنَ • خَلَقَ الْإِنْسَانَ • عَلَّمَهُ الْبَيَانَ» (الرحمن: ۳-۴) بر این باورند که آموزش «بیان» در پیوند مستقیم با خلقت انسان، نشانه برخورداری او از «روح ناطقه» (عقل سخنور) در آغاز آفرینش است. از منظر ایشان، این تعلیم الهی، ممیزه اساسی انسان از دیگر موجودات و دلیل بر فضیلت ذاتی اوست (فخر رازی، ۱۴۲۰ق؛ زمخشری و همکاران، ۱۴۱۸ق). این دیدگاه‌ها در مجموع، تصویری هماهنگ از خلقت انسان ارائه می‌دهد که در آن، وحدت نژادی، تساوی در سرشت و شرافت ذاتی، و

برخورداری از عقل و بیان به عنوان موهبت‌های الهی، جایگاه ویژه‌ی انسان در نظام آفرینش را ترسیم می‌نماید.

۵.۶ نقد نظریه تکامل در پرتو آیات قرآن کریم از منظر مفسران اسلامی

جمهور مفسران اسلامی، به‌ویژه حضراتی همچون علامه طباطبایی (ره) و آیت‌الله مکارم شیرازی (دام‌ظله)، با استناد به دلایل متقن قرآنی، ناسازگاری ماهوی مفاد قرآن کریم با نظریه تکامل انسان را مورد تأکید و تصریح قرار داده‌اند. این نقدها بر چند پایه استوار است:

۱. **دلالت آیات بر خلقت دفعی و مستقل:** آیات شریفه بسیاری، از جمله آیات سوره نساء: ۱، آیات ۳۰ تا ۳۳ سوره بقره درباره تعلیم اسماء و آیات ۱ و ۲ سوره انسان، به صراحت بر آفرینش مستقل، بی‌واسطه و دفعی انسان دلالت دارند. این آیات، فرآیند خلقت انسان را نه به صورت تحول تدریجی از موجودی پست‌تر، که به صورت پیدایش موجودی جدید با هویتی مستقل و منحصر به فرد ترسیم می‌کنند که در یک فرآیند خاص و متعالی پا به عرصه وجود نهاده است.

۲. **دلالت واژگان کلیدی بر خلقت ویژه:** واژگان حکیمانه قرآن کریم، از قبیل «خَلَقَ» که بر ابداع و آفرینش بی‌سابقه دلالت دارد، «سَوَّاهُ» که بر تعدیل و اعطای کمال تناسب در آفرینش اشاره می‌کند، «نَفَخَ فِيهِ مِنْ رُوحِهِ» که بر افاضه گوهری ملکوتی و مجرد بر کالبد مادی دلالت می‌نماید، و «خَلِيفَةً» که بر گماشتن جانشین با ویژگی‌های خاص در زمین اطلاق می‌شود، همگی بر خلقت خاص، ممتاز و هدفمند انسان تصریح دارند و با فرضیه تکامل تدریجی و تصادفی ناسازگار هستند.

۳. **همراهی ذاتی ویژگی‌های ممتاز انسانی:** از منظر قرآن، ویژگی‌های ذاتی و جوهره ممتاز انسانی، همچون عقل (قوه‌ی ادراک کلیات)، زبان (قوه‌ی بیان و تفهیم)، اراده آزاد و آگاهی شهودی نسبت به مفاهیمی همچون ربوبیت، از همان لحظه خلقت با انسان همراه بوده است. این صفات، که در قصه آدم (ع) و تعلیم اسماء به وضوح نمایان است، نه به عنوان محصول یک فرآیند تکاملی طولانی و تصادفی، بلکه به عنوان موهبت‌های ذاتی و افاضه مستقیم الهی به انسان اعطا شده‌اند (فخر رازی، ۱۴۲۰ق). تعلیم اسماء به آدم (ع) توسط ذات باری تعالی، گواهی روشن بر این حقیقت است که علم و معرفت، ذاتی خلقت او بوده است. بر این اساس، دیدگاه

قرآنی، انسان را موجودی «حادث» اما «مستقل» و «ممتاز» می‌داند که غایت آفرینش و خلیفه خدا در زمین است، نه نتیجه نهایی یک سلسله تغییرات تصادفی و زیستی. با توجه به مطالب گذشته میتوان ادعا کرد که :

۱. تبیین دو بُعدی آفرینش: قرآن کریم با بیانی حکیمانه، آفرینش انسان را در دو ساحت مادی و روحانی ترسیم می‌نماید؛ ساحت مادی که با توالی مراحل «تراب»، «طین»، «نطفه»، «علقة» و «مضغه» (مؤمنون: ۱۲-۱۴) توصیف شده، و ساحت روحانی که با «نفخ روح» الهی (حجر: ۲۹) به کمال غایی خود رسیده است.
۲. تمایز در خلقت نخستین و توالد: شریعت قرآن، میان خلقت بی‌واسطه و دفعی حضرت آدم (ع) از گِل (نساء: ۱؛ سجده: ۷-۹) و استمرار نسل بشریت از طریق فرآیند طبیعی نطفه تفکیک قائل شده است. این تمایز، هم بر تصرف خاص الهی در خلقت اولیه دلالت دارد و هم بر تداوم سنت های تکوینی خداوند در جهان.
۳. شرافت ذاتی و مقام خلافت: قرآن، انسان را در «احسن تقویم» (تین: ۴) معرفی می‌کند؛ موجودی که به واسطه نفخ روح الهی، واجد کرامت ذاتی شده و به مقام خطیر «خلیفه الله» (بقره: ۳۰) منصوب گشته است. این جایگاه، بیانگر غایت‌مندی آفرینش و مسئولیت بزرگ انسان در زمین است.
۴. ناسازگاری با نظریه فرگشت: از منظر مفسران اسلامی، نصوص صریح قرآنی درباره خلقت مستقل و دفعی انسان، نفخ روح، و تعلیم اسماء به آدم (ع) با مفاد نظریه تکامل طبیعی که انسان را نتیجه‌ای تصادفی از زنجیره‌ای طولانی از تحولات زیستی می‌داند، در تعارضی آشکار قرار دارد (طباطبایی و موسوی، ۱۳۷۸؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴).
۵. بنیان‌گذاری مسئولیت انسان: این تفسیر جامع از خلقت، تنها یک گزارش تاریخی نیست، بلکه پایه‌ای استوار برای تعریف مسئولیت‌های سه‌گانه انسان می‌باشد: مسئولیت اخلاقی در برابر نفس خویش، مسئولیت اجتماعی در قبال دیگران و مسئولیت الهی در برابر پروردگار به عنوان خلیفه او در زمین. این نگاه، حیات بشری را از منظری قدسی و هدفمند معنابخشی می‌کند. غایت کلام این که، دیدگاه قرآنی، انسان را نه به عنوان حلقه‌ای تصادفی از زنجیره تکامل، بلکه به عنوان موجودی

مختار، صاحب کرامت و مسئول معرفی می‌کند که غایت آفرینش و جانشین خدا در زمین است.

۷. خلقت انسان در یهودیت و مسیحیت

در کانون انسان‌شناسی دینی سنت‌های یهودی و مسیحی، مسئله خلقت انسان جایگاهی بنیادین و تعیین‌کننده دارد. روایت آفرینش در کتاب مقدس، به‌ویژه در سفر پیدایش، به‌عنوان متن معیار و اساسی برای تبیین ماهیت و جایگاه انسان در سنت ابراهیمی تلقی می‌گردد (ترنر، ۲۰۰۶). این روایت الهیاتی، با تأکید بر آفرینش مستقیم و هدفمند انسان به دست خداوند، مبنای فهم منحصر به فرد بودن و مسئولیت او را فراهم می‌سازد. در فصل اول سفر پیدایش (آیات ۲۶-۲۸) آمده است: «و خدا گفت: «انسان را به صورت و شبیه خود بسازیم... تا بر همه زمین سلطه داشته باشد.» پس خدا انسان را به صورت خود آفرید؛ به صورت خدا او را آفرید؛ مرد و زن ایشان را آفرید». بر این اساس انسان موجودی مختار و مسئول در برابر فرمان‌های الهی شناخته می‌شود. مفهوم محوری «تصویر خداوند»، سنگ بنای الهیات اخلاقی یهود و مبنای کرامت انسانی، عدالت و رعایت حقوق بشر تلقی می‌گردد. این اصل، هرگونه ستم و قتل نفس را به دلیل نادیده گرفتن این نشان الهی، منع می‌کند. فیلسوفان و متألهان برجسته مسیحی مانند آگوستین (آگوستین، ۱۹۹۸) و توماس آکویناس (آکویناس، ۱۹۴۷)، با تکیه بر این مبانی، روح انسان را جوهری جاودان، مجرد و برخوردار از قوای عقل و اراده آزاد می‌دانند. از نگاه ایشان، این قوای روحانی بستر رابطه‌ای محبت‌آمیز و آگاهانه میان خالق و مخلوق را فراهم ساخته و انسان را شایسته درک سعادت ابدی می‌نماید. بدین ترتیب، آموزه آفرینش در مسیحیت پیوندی ناگسستنی با مفاهیم گناه اولیه، فیض الهی و رستگاری از طریق مسیح می‌یابد و منظومه کاملی از خاستگاه، وضعیت کنونی و غایت نهایی انسان ارائه می‌دهد. مقایسه روایت‌های آفرینش در ادیان ابراهیمی با تفسیرهای ژرف‌نگرانه فلسفی و عرفانی، چشم‌اندازهای غنی و چندبعدی از خاستگاه و جایگاه وجودی انسان ارائه می‌دهد. در هسته مرکزی این سه سنت دینی، آفرینش انسان بر پایه اراده آزاد و حکیمانه الهی استوار گشته است؛ انسان از خاک (ماده‌ای فانی) پدید آمده و با نفخه روح الهی (حقیقتی جاودان) شرافتی بی‌نظیر یافته است (کتاب مقدس، پیدایش ۲: ۷؛ قرآن کریم، حجر: ۲۹). در یهودیت و مسیحیت، انسان «به صورت و سیمای خدا»

آفریده می‌شود، حال آنکه در اسلام، او «خلیفه الله» در زمین نامیده می‌شود. این مشترکات، بنیاد کرامت ذاتی و ارزش متعالی انسان را در هر سه دین پی‌ریزی می‌کند.

تفاوت بنیادین در الهیات گناه: یک تمایز اساسی در نگرش به روایت «سقوط» رخ می‌نماید. در الهیات مسیحی، نافرمانی آدم سرچشمه «گناه نخستین» گردید که به تمامی نسل بشر به ارث می‌رسد و ضرورت نجات از طریق فیض مسیح را ایجاب می‌کند (آگوستین، ۱۹۹۸). در مقابل، قرآن کریم با پذیرش توبه آدم (ع) (طه: ۱۲۱-۱۲۲)، بر مسئولیت فردی و عدم انتقال گناه پدر به فرزندان تأکید می‌ورزد. این تفاوت، مسیرهای کلامی و انسان‌شناختی متمایزی را در این دو سنت پدید آورده است.

دیدگاه‌های فلسفی در اسلام: در قلمرو فلسفه اسلامی، حکیمانی چون ابن‌سینا، سهروردی و ملاصدرا با بهره‌گیری از مبانی متافیزیکی ژرف، خلقت انسان را فرآیندی وجودی و عقلانی تفسیر نموده‌اند. ابن‌سینا نفس ناطقه را «جوهری مجرد» می‌داند که ذاتاً مستقل از بدن است و بقای آن پس از فتنای بدن ضروری است (لاندو، ۲۰۰۵). سهروردی، بنیانگذار حکمت اشراق، انسان را پرتویی از انوار قدسی و سایه‌ای از عالم علوی می‌شمارد که معرفت حقیقی برای او از طریق اشراق و کشف درونی حاصل می‌شود (خلیل، ۲۰۰۴). ملاصدرا، با ارائه نظریه انقلابی «حرکت جوهری»، انسان را موجودی سیال و در حال «صیوروت» می‌داند که از پایین‌ترین مراتب مادی تا والاترین مراتب عقلانی در سیر تکاملی دائمی به سر می‌برد (ریزوی، ۲۰۱۳).

منظر عرفانی در اسلام: در عرفان اسلامی، به‌ویژه در مکتب ابن‌عربی، خلقت انسان نه رویدادی در دل تاریخ، بلکه تجلی ضروری ذات الهی برای ظهور اسماء و صفاتش محسوب می‌شود. «انسان کامل» در این نگاه، آئینه تمام‌نمای حق و مظهر تام اسم اعظم الهی است. هدف نهایی آفرینش، تحقق «شناخت متقابل» است؛ خالق از طریق مخلوق شناخته می‌شود و مخلوق با شناخت خالق به کمال ذات خویش نائل می‌آید (ابن‌عربی، ۱۹۸۰). این طیف گسترده دیدگاه‌ها به وضوح نشان می‌دهد که مسئله خلقت انسان، هرگز به پرسشی صرفاً زیست‌شناختی یا تاریخی محدود نمی‌گردد، بلکه موضوعی است عمیقاً وجودی، معنوی و متافیزیکی که به اساسی‌ترین پرسش‌های بشری درباره اصل و غایت هستی، معنای زندگی و جایگاه انسان در این نظام احسن پاسخ می‌گوید (پترسون، ۲۰۱۲). این رویکردهای چندوجهی، گنجینه بی‌بدیلی برای فهم عمیق‌تر از حقیقت انسان در اختیار می‌نهند.

۸. جایگاه خلقت انسان در زیست‌شناسی تکاملی

مسئله منشأ انسان یکی از بنیادی‌ترین مباحث در زیست‌شناسی تکاملی است. این شاخه از زیست‌شناسی نه تنها در پی شناسایی خاستگاه‌های ژنتیکی، ریخت‌شناختی و رفتاری انسان امروزی است، بلکه با تحلیل شواهد دیرینه‌شناسی، مولکولی و فرهنگی، فرآیندهای پیچیده‌ای را که به پیدایش *Homo sapiens* منتهی شده‌اند، بازسازی می‌کند. در این دیدگاه، «خلقت» نه به معنای دفعی و هدفمند سستی، بلکه به معنای پیدایش تدریجی در بستر تاریخ طبیعی حیات تعبیر می‌شود. در نظریه تکامل، انسان موجودی گسسته از طبیعت نیست، بلکه شاخه‌ای از درخت حیات محسوب می‌شود که از نیاکانی مشترک با سایر پستانداران عالی، به ویژه نخستین‌ها، فرگشت یافته است (داروین، ۱۸۷۱). مطالعات مقایسه‌ای در آناتومی انسان و شامپانزه، به ویژه در ساختار جمجمه، دستگاه گوارش، حرکت، ساختار مغز و رشد جنینی، شباهت‌های بنیادینی را نشان می‌دهند که حاکی از نیای مشترک در حدود ۶ تا ۷ میلیون سال پیش است (تترسال، ۲۰۱۵ و اسمیت، ۲۰۲۰).

دیرینه‌انسان‌شناسی (Paleoanthropology) نقش کلیدی در مستندسازی تاریخ تکامل انسان دارد. کشف فسیل *Australopithecus afarensis* (ملقب به "لوسی") در سال ۱۹۷۴ توسط دونالد یوهانسون، نشان‌دهنده مرحله پیش‌انسانی است؛ ترکیب ویژگی‌های نخستین‌سان و انسان‌وار مانند مغز کوچک (حدود ۴۰۰ سی‌سی) و توانایی راه رفتن عمودی، بیانگر آن است که راه رفتن ایستاده پیش از بزرگ‌شدن مغز تکامل یافته است (یوهانسون، ۱۹۸۱). گونه‌های بعدی مانند *Homo habilis*، *Homo erectus* و نهایتاً *Homo sapiens*، به تدریج با ویژگی‌هایی نظیر افزایش حجم مغز، تکامل زبان، فرهنگ و تعاملات اجتماعی پیچیده پدید آمدند (استرینگر و اندریو، ۲۰۰۵).

توسعه فناوری توالی‌یابی ژنوم، شواهد ژنتیکی مهمی از فرگشت انسانی ارائه کرده است. مقایسه ژنوم کامل انسان با شامپانزه، گوریل و اورانگوتان نشان می‌دهد که توالی DNA انسان و شامپانزه تا حدود ۹۸٫۸ درصد مشترک است، که مؤید نیای مشترک حدود ۶ میلیون سال پیش است (Chimpanzee Sequencing and Analysis Consortium, 2005). کشف ژن‌هایی مانند FOXP2 که در توانایی‌های زبانی نقش دارند، نشان می‌دهد که برخی ویژگی‌های منحصر به انسان نتیجه جهش‌های ژنی و انتخاب طبیعی بوده است (کورس و همکاران، ۲۰۰۷ و انارد و همکاران، ۲۰۰۲).

فرگشت انسان با فرهنگ و رفتارهای اجتماعی در هم آمیخته است. نظریه‌های «تکامل دوگانه» (dual inheritance theory) نشان می‌دهند که ابزارسازی، زبان و انتقال فرهنگی نه تنها فرایندهای زیستی را تحت تأثیر قرار داده، بلکه خود عامل انتخاب طبیعی شده‌اند (بوید و ریچاردسون، ۲۰۰۵).

یافته‌های ژنومیک مدرن نشان می‌دهند که فرگشت انسانی هنوز ادامه دارد. مطالعه‌ای بر بیش از ۶۵۰۰ ژنوم انسانی نشان داد بخش عمده‌ای از تنوع ژنتیکی انسان در ۵۰۰۰ سال اخیر شکل گرفته است (فیو و همکاران، ۱۹۹۸). همچنین، ورود DNA نئاندرتال به ژنوم انسان‌های غیرآفریقایی، که ۲-۴ درصد ژنوم را تشکیل می‌دهد، شواهدی از اختلاط میان‌گونه‌ای و جریان ژن ارائه می‌کند (گرین و همکاران، ۲۰۱۰). این یافته‌ها، اهمیت تبادل ژنتیکی و تعامل میان ژنتیک و محیط در فرگشت انسان را روشن می‌سازند.

در زیست‌شناسی تکاملی، پرسش‌های اصلی پیرامون «چگونگی» فرگشت انسان (How) است و نه لزوماً «چرایی» آن (Why). این رویکرد مکانیسم‌های طبیعی را توضیح می‌دهد که منشأ و مسیر فرگشتی انسان را ممکن ساخته‌اند، در حالی که پرسش‌هایی مانند منشأ آگاهی، اخلاق و تجربه دینی انسان همچنان در تقاطع علوم زیستی و فلسفه باقی مانده‌اند (دنت، ۱۹۹۵).

مطالعات تطبیقی مراحل تکامل جنین انسان نشان می‌دهد که آیات قرآن و احادیث، مراحل ابتدایی شکل‌گیری جنین را با دقت قابل توجهی بیان کرده‌اند. از مرحله نطفه و امشاج تا مرحله علقه، مضغه، عظام و لحم، نام‌گذاری‌های قرآنی با ویژگی‌های میکروسکوپی و رشد جنینی انسان هم‌خوانی دارد (کامکارو و همکاران، ۱۳۹۲). این تطابق، با پیشرفت‌های علم جنین‌شناسی در نیمه دوم قرن بیستم و ابزارهای مدرن تصویربرداری تأیید شده است و نشان می‌دهد که روایات دینی نه تنها بیان نمادین، بلکه تطبیقی با واقعیت‌های زیستی دارند. این یافته‌ها، امکان گفت‌وگو و هم‌پوشانی معرفت تجربی و وحیانی را فراهم می‌آورد و درک فرایندهای طبیعی را در چارچوب الهیاتی غنی می‌سازد.

۹. نقاط اشتراک و افتراق میان دو دیدگاه

در تحلیل تطبیقی میان الهیات و زیست‌شناسی تکاملی، می‌توان برخی اشتراکات و تمایزات بنیادین را شناسایی کرد:

جدول ۱. اشتراک‌ها و افتراق‌های الهیات و زیست‌شناسی تکاملی در سه سطح معرفت‌شناختی

مقیاس معرفت‌شناختی	اشتراک‌ها	افتراق‌ها
زیست‌شناسی / زیست‌شناسی	هر دو به مرحله‌مندی پیدایش انسان اشاره دارند. الهیات: مراحل مادی و روحانی (نطفه، علقه، مضغه، نفخ روح) زیست‌شناسی: مراحل تدریجی فسیلی و ژنتیکی	الهیات: خلقت دفعی و خاص آدم و حوا زیست‌شناسی: پیدایش تدریجی انسان از نیاکان مشترک با نخستین‌ها بعد روحانی انسان در الهیات قابل آزمون تجربی نیست
فلسفه / فلسفه	هر دو به وجود نظم و قاعده در فرایند ظهور انسان اشاره دارند. الهیات و برخی نظریات علمی-الهیاتی (مثل تکامل هدایت‌شده) به نقش هدفمند اشاره می‌کنند	الهیات: خلقت غایت‌مند، کرامت و مقام خلیفه خدا زیست‌شناسی: فرایندهای طبیعی فاقد غایت‌مندی، انتخاب طبیعی و جهش‌های تصادفی عقل و آگاهی در الهیات جوهری و مجرد، در زیست‌شناسی محصول فرگشت مغز و شبکه عصبی
زیست‌شناسی / علم	هر دو به مرحله‌ای بودن پیدایش انسان توجه دارند. الهیات: نظم مراحل خلقت (مبانی متنی) زیست‌شناسی: داده‌های فسیلی، ژنومی، انتقال فرهنگی	زیست‌شناسی: مکانیسم‌های طبیعی قابل آزمون (انتخاب طبیعی، جهش، جریان ژن، تنوع ژنتیکی) الهیات: داده‌های تجربی ارائه نمی‌دهد و بعد روحانی انسان را تثبیت می‌کند ابعاد فرهنگی و شناختی انسان در زیست‌شناسی قابل توضیح تجربی هستند اما کامل نیستند

۱.۹ محدودیت‌های نظریه تکامل در تبیین ابعاد انسانی

نظریه تکامل چارچوبی قوی برای توضیح تنوع زیستی و منشأ انسان ارائه می‌دهد، اما در برخی ابعاد وجودی انسان محدودیت‌هایی دارد:

۱. ابعاد فلسفی و انسانی: تکامل نمی‌تواند به‌طور مستقیم ماهیت اخلاق، تجربه‌ی دینی و معنابخشی زندگی را تبیین کند.
۲. ابعاد معرفتی: شباهت ژنتیکی و فسیلی، هرچند شواهد قوی از نسب مشترک فراهم می‌کند، پاسخگوی پرسش‌های «چرا» یا غایت خلقت انسان نیست.
۳. ابعاد فرهنگی: پیچیدگی‌های فرهنگی، زبان و هنر انسان، اگرچه با تکامل زیستی مرتبط هستند، نیازمند درک فرایندهای اجتماعی و فرهنگی نیز می‌باشند و فراتر از مکانیزم‌های صرفاً ژنتیکی هستند.

تحلیل تطبیقی نشان می‌دهد که الهیات و زیست‌شناسی تکاملی هرکدام در حوزه‌ی خود تبیین‌های معتبر ارائه می‌دهند، اما هیچ‌یک به تنهایی تمام ابعاد وجودی انسان را توضیح

نمی‌دهند. هم‌افزایی میان علم و دین، به ویژه در چارچوب نظریاتی مانند «تکامل هدایت‌شده» یا «مدل یکپارچگی»، می‌تواند افق جدیدی برای درک جامع‌تر از منشأ، طبیعت و معنای انسان فراهم کند.

نظریات تلفیقی و همگرایانه در مواجهه با شکاف‌های معرفتی میان الهیات سنتی و زیست‌شناسی تکاملی، گروهی از اندیشمندان کوشیده‌اند با ارائه نظریات تلفیقی، نوعی همگرایی فلسفی و علمی میان این دو حوزه پدید آورند (شولتز، ۲۰۰۱). این دیدگاه‌ها از دوگانه کلاسیک «علم در برابر دین» فراتر می‌روند و در پی تبیینی جامع‌تر از منشأ انسان‌اند که هم با داده‌های علمی سازگار باشد و هم در چارچوب الهیاتی معنا یابد.

۱. **نظریه‌ی تکامل هدایت‌شده (Theistic Evolution):** این نظریه، که گاه با عنوان

«تکامل خدا‌باورانه» نیز شناخته می‌شود، بر این باور است که فرآیندهای زیستی تکامل واقعی و علمی‌اند، اما تحت هدایت و اراده‌ی الهی رخ داده‌اند. به بیان دیگر، خداوند خالق جهان و قوانین طبیعی است و از طریق همین قوانین - مانند انتخاب طبیعی، جهش ژنتیکی و انتقال وراثتی - مسیر ظهور حیات و انسان را هدایت کرده است. نمونه‌ی شاخص این دیدگاه را می‌توان در آرای فرانسیس کالینز، ژنتیک‌دان برجسته و رئیس پروژه‌ی ژنوم انسان، مشاهده کرد. او تأکید می‌کند که ایمان مسیحی‌اش کاملاً با پذیرش تکامل سازگار است، مشروط بر آنکه نقش خداوند به عنوان آغازگر و هدایت‌کننده‌ی فرایند تکامل پذیرفته شود.

۲. **نظریه‌ی طراحی هوشمند (Intelligent Design):** این نظریه بر وجود نشانه‌های

«پیچیدگی غیرقابل کاهش» (Irreducible Complexity) در ساختارهای زیستی تأکید دارد؛ یعنی سیستم‌هایی که به زعم طرفداران آن، نمی‌توانند به صورت تدریجی و صرفاً از راه انتخاب طبیعی شکل گرفته باشند. از این رو، وجود نوعی طراحی هدفمند در پس پیدایش آن‌ها ضروری دانسته می‌شود. اگرچه طراحی هوشمند از سوی جامعه علمی به دلیل فقدان آزمون‌پذیری تجربی مورد انتقاد قرار گرفته است (فورست و گراس، ۲۰۰۴)، اما در فلسفه علم و الهیات، به ویژه نزد برخی متکلمان مسیحی و اسلامی، همچنان طرفدارانی دارد (هوبیز، ۲۰۰۷).

۳. **دیدگاه دانشمندان تلفیقی:** فرانسیس کالینز با رویکردی علمی-الهیاتی، بر امکان

سازگاری ایمان دینی با نظریه تکامل تأکید می‌کند و می‌کوشد شکاف میان علم و

ایمان را از طریق «تکامل هدایت‌شده» پر کند (اسکرنز، ۲۰۰۷). در مقابل، سید حسین نصر، فیلسوف و متأله اسلامی، از منظر حکمت اسلامی به نقد نگرش صرفاً مادی‌گرایانه به طبیعت می‌پردازد. او بر این باور است که تکامل زیستی، هرچند در سطح مادی قابل پذیرش است، اما نمی‌تواند ظهور «انسان کامل» را که واجد ساحت روحانی و عقلانی است، توضیح دهد (نصر، ۱۹۹۶). نصر با طرح مفهوم علم مقدس خواستار بازگشت به نگاهی قدسی به طبیعت است که آن را تجلی صفات الهی و انسان را خلیفه خدا در زمین می‌داند. نظریات تلفیقی به‌طور کلی نشان می‌دهند که علم و دین الزاماً در تضاد نیستند، بلکه می‌توانند از چشم‌اندازهای متفاوت به یک واقعیت هستی‌شناختی واحد اشاره کنند. این دیدگاه‌ها مسیر فهم جامع‌تر از منشأ و تکامل انسان را هموار ساخته و زمینه‌ی گفت‌وگویی میان‌رشته‌ای میان‌الهیات و زیست‌شناسی فراهم می‌کنند.

۱۰. یافته‌ها

مسئله منشأ انسان از پیچیده‌ترین و بحث‌برانگیزترین موضوعات میان‌رشته‌ای در تعامل علم و دین است، به‌ویژه در نسبت میان زیست‌شناسی تکاملی و الاهیات ادیان ابراهیمی. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که هرچند در نگاه نخست، دیدگاه‌های دینی و علمی در تعارض به‌نظر می‌رسند، در سطح فلسفی و معرفت‌شناختی امکان گفت‌وگوی سازنده و حتی همگرایی نسبی میان آن‌ها وجود دارد. نظریاتی مانند «تکامل هدایت‌شده» و «طراحی هوشمند» تلاشی در جهت پر کردن شکاف میان داده‌های علمی و باورهای الیهاتی محسوب می‌شوند. اشتراکات میان دو رویکرد، از جمله باور به نظم در خلقت، فرایندمندی در پیدایش انسان، و ارتباط انسان با سایر موجودات زنده، می‌تواند مبنایی برای گفت‌وگوهای میان‌رشته‌ای علم و دین باشد. با این حال، اختلافاتی بنیادین همچنان باقی است - از جمله در باب ماهیت روح، چگونگی خلقت (دفعی یا تدریجی) و نسبت اراده الهی با قوانین طبیعی - که نیازمند بررسی‌های فلسفی و الیهاتی دقیق‌تر است.

۱۱. بحث و نتیجه‌گیری

برای بررسی امکان همزیستی یا تضاد میان دیدگاه الهیاتی و نظریه تکامل، ابتدا محورهای اصلی مقایسه تعیین شده‌اند. جدول زیر محورهای کلیدی معرفت‌شناختی، فلسفی و تجربی را نشان می‌دهد و هر دیدگاه نسبت به آن توضیح داده شده است. هدف از ارائه این جدول، ایجاد دیدگاهی تحلیلی و انتقادی است تا نه صرفاً توصیف شود، بلکه نقاط اشتراک، افتراق و محدودیت‌های هر دیدگاه روشن گردد.

جدول ۲. مقایسه تطبیقی دیدگاه الهیاتی و نظریه تکامل

محور مقایسه	دیدگاه الهیاتی (قرآن و تفاسیر)	نظریه تکامل (زیست‌شناسی مدرن)	نقاط اتصال	نقاط اختلاف	امکان همزیستی
مبدأ اولیه انسان	خلق انسان از خاک/طین/صلصال (آیات ۳ و ۷ سوره حجر، تفاسیر کلاسیک)	جدایی تدریجی گونه‌ها از اجداد مشترک (انسان و شامپانزه حدود ۵-۷ میلیون سال پیش)	هر دو فرآیند منجر به انسان کنونی شده‌اند	الهیات خلق را یک عمل مستقیم و هدفمند می‌داند، تکامل فرآیندی تدریجی و طبیعی است	مدل تکامل هدایت‌شده: فرآیند طبیعی با غایت الهی
نقش غایت و هدف	خلقت انسان هدفمند و دارای روح و مسئولیت اخلاقی	تکامل هدفمند نیست؛ انتخاب طبیعی و بقا عامل تغییر است	مرحله‌ای بودن رشد و تغییر	هدفمندی معنوی (روح، غایت اخلاقی) قابل جمع با مکانیزم طبیعی نیست	غایت‌های اخلاقی را می‌توان به سطح اجتماعی-فرهنگی نسبت داد، نه مکانیزم ژنتیکی
سازوکار تغییر (ا)	الهی یا الهام متافیزیکی	جهش، انتخاب طبیعی، ژنتیک جمعیت	هر دو به تدریج تغییرات را ایجاد می‌کنند	علت تغییر: الهی در مقابل طبیعی/تصادفی	با چارچوب فلسفه علم، تغییرات طبیعی ابزار تحقق هدف الهی هستند
پیچیدگی و طراحی	خلقت با حکمت و نظم مشخص شده	پیچیدگی محصول انتخاب طبیعی و تعامل ژن‌ها و محیط	هر دو پیچیدگی را تأیید می‌کنند	الهیات «طراحی هوشمند» فرض می‌کند، تکامل تصادفی و انتخابی است	مدل طراحی هدایت‌شده می‌تواند تلفیقی باشد
وجود روح و بعد معنوی	روح انسان الهی است و مرحله‌ای به انسان افزوده می‌شود	علم تکاملی تنها جسم و ژن را توضیح می‌دهد	بعد فیزیکی انسان مشترک است	علم تکامل قادر به تبیین روح نیست	غایت متافیزیکی و سازوکار طبیعی در دو لایه جداگانه قابل بررسی‌اند

از جدول فوق روشن می‌شود که برخی محورها، مانند منشأ اولیه و نقش غایت، اختلاف‌های بنیادین دارند که ماهیتاً ناشی از تفاوت دو سیستم معرفت است. با این حال، در محورهایی مانند پیچیدگی و سازوکار تغییرات، امکان ایجاد یک چارچوب تلفیقی وجود دارد که هم آموزه‌های الهیاتی و هم یافته‌های علمی را در نظر گیرد. تحلیل تطبیقی نشان می‌دهد که برداشت‌های الهیاتی و علمی از پدیده‌های طبیعی گاهی مکمل و گاهی متضاد یکدیگرند. این بررسی میان‌بخشی می‌تواند مبنایی برای گفت‌وگوی انتقادی و توسعه چارچوب پژوهش باشد، بدون آن‌که یکی از دیدگاه‌ها را به نادرستی در سطح علمی دیگری هم‌سطح کند.

۱.۱۱ چالش‌های اساسی باقی‌مانده:

۱. ابهام در تبیین چگونگی ارتباط روح و ماده در نظریات تلفیقی و دشواری در توضیح علمی ورود «روح» به بدن انسان.
۲. مقاومت برخی محافل دینی و علمی در پذیرش نظریات ترکیبی و میان‌رشته‌ای که پیوندی میان ایمان و عقلانیت علمی برقرار می‌کنند.
۳. وجود تنوع در تفاسیر متون مقدس و تأویل‌پذیری روایت‌های خلقت که دستیابی به تبیینی واحد و فراگیر از دیدگاه دینی را دشوار می‌سازد.

۲.۱۱ پیشنهادهایی برای پژوهش‌های آینده

۱. انجام مطالعات تطبیقی میان روایت‌های دینی آفرینش انسان با بهره‌گیری از روش‌های زبان‌شناختی و معناشناسی، به‌منظور شناسایی وجوه هم‌پوشانی با نظریات علمی.
۲. گسترش پژوهش‌های میان‌رشته‌ای در حوزه‌های فلسفه علم، زیست‌شناسی و الاهیات تطبیقی برای تدوین الگویی جامع از «انسان‌شناسی تلفیقی» (Integrated Anthropology).
۳. بررسی میدانی و تجربی دیدگاه‌های علمی و دینی در میان پژوهشگران، دانشگاهیان و نهادهای آموزشی برای سنجش میزان پذیرش و امکان کاربست نظریات تلفیقی.

۴. پژوهش در حوزه اخلاق زیستی (Bioethics) با تمرکز بر مبانی فلسفی و دینی خلقت انسان، به‌منظور تبیین پیامدهای معرفتی، اخلاقی و اجتماعی تلفیق علم و دین. در جمع‌بندی، می‌توان گفت مسیر آینده گفت‌وگو میان علم و دین در مسئله منشأ انسان، نیازمند نگاهی صبورانه، تحلیلی نقادانه و تفسیر نواندیشانه از هر دو حوزه است؛ گفت‌وگویی که بتواند از سطح تقابل عبور کرده و به سوی فهمی عمیق‌تر، عقلانی‌تر و معنوی‌تر از حقیقت و جایگاه انسان در نظام هستی رهنمون شود.

کتاب‌نامه

- آیت‌اللهی، حمیدرضا و احمدی، فاطمه. (۱۳۹۲). بررسی و نقد دیدگاه پلنتینگا درباره داروینیسیم. پژوهش‌های علم و دین، ۴(۸)، ۲۳-۱.
- زمخشری، م. ب. ع. (۱۹۹۸). الكشف عن حقائق غوامض التنزيل و عیون الاقوال فی وجوه التأویل (جلد ۶). (ع. م. معوض، ع. ا. عبدالموجود و ف. ع. ر. حجازی، مصححان). مكتبة العبيكان.
- شیرازی، صدرالدین محمد (ملاصدرا). (۱۹۸۱). الحکمة المتعالیة فی الاسفار العقلیة الاربعة (جلد ۸). انتشارات بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
- طباطبایی، م. ح. و موسوی، م. ب. (۱۳۷۸). تفسیر المیزان (۲۰ جلد). دفتر انتشارات اسلامی (جامعه مدرسین حوزه علمیه قم).
- طبری، م. ب. ج. (۱۹۸۴). جامع البیان عن تأویل آی القرآن (۳۰ جلد). (خ. میس، مصحح). دارالفکر.
- فخر رازی، م. ب. ع. (۱۹۹۹). التفسیر الکبیر (۳۲ جلد). دار احیاء التراث العربی.
- کامکار، زهره؛ رضوی، شهناز و امین‌ناجی، محمدهادی. (۱۳۸۹). مقایسه مراحل تکامل جنین انسان از دیدگاه قرآن، حدیث و علم جنین‌شناسی. پژوهش‌های علم و دین، ۱(۲)، ۱۳۹-۱۵۹.
- مکارم شیرازی، ن. (۱۳۷۴). تفسیر نمونه (۲۷ جلد). (جمعی از فضلا، تنظیم‌کنندگان). دارالکتب الاسلامیه.

- Al-Attas, S. M. N. (1995). Prolegomena to the metaphysics of Islam: An exposition of the fundamental elements of the worldview of Islam. International Institute of Islamic Thought and Civilization (ISTAC).
- Al Daghistani, R. (2022). Seyyed Hossein Nasr: »Man and Nature. The Spiritual Crisis in Modern Man«. Welt – Umwelt – Mitwelt, 187–194. <https://doi.org/10.5771/9783495999493-187>
- Al-Ghazali, M. (2001). Maurice Bucaille. The Bible, The Qur'an and Science: The Holy Scriptures Examined in the Light of Modern Knowledge. Islamic Studies, 40(2), 329–335. <https://doi.org/10.52541/isiri.v40i2.5298>

- Aquinas, T. (1947). *Summa Theologiae* (Fathers of the English Dominican Province, Trans.). Benziger Bros. <http://dhsprory.org/thomas/english/summa/index.html>
- Augustine. (1998). Augustine: <I>The City of God against the Pagans<I> (R. W. Dyson, Ed.). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511802300>
- Boyd, R., & Richerson, P. J. (2005). *The Origin and Evolution of Cultures*. Oxford University Press.
- Collins, F. S. (2006). *The Language of God: A Scientist Presents Evidence for Belief*. Free Press.
- Cruse, P. (2007). Mary Midgley, *The Myths We Live By* (London: Routledge, 2003). *Think*, 2(6), 95–102. <https://doi.org/10.1017/s1477175600002864>
- Darwin, C. (1871). *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex*. London: John Murray.
- Darwin, C. (1859). *On the origin of species by means of natural selection, or, The preservation of favoured races in the struggle for life* /. <https://doi.org/10.5962/bhl.title.68064>
- Dennett, D. (1995). *Darwin's Dangerous Idea: Evolution and the Meanings of Life*. Simon & Schuster.
- Enard, W., Przeworski, M., Fisher, S. E., et al. (2002). *Molecular evolution of FOXP2, a gene involved in speech and language*. *Nature*, 418(6900), 869–872. <https://doi.org/10.1038/nature01025>
- Fairbairn, D. J. (1998). *Evolutionary Biology*. Douglas J. Futuyma. *The Quarterly Review of Biology*, 73(4), 503–504. <https://doi.org/10.1086/420454>
- Forrest, B., & Gross, P. R. (2004). Creationism's Trojan Horse. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195157420.001.0001>
- Green, R. E., Krause, J., Briggs, A. W., Maricic, T., Stenzel, U., Kircher, M., ... & Pääbo, S. (2010). A draft sequence of the Neandertal genome. *Science*, 328(5979), 710–722.
- Hansen, T. F. (2005). *Evolution*. By Douglas J Futuyma. Sunderland (Massachusetts): Sinauer Associates. \$89.95. xv + 603 p; ill.; index. ISBN: 0-87893-187-2. 2005. *The Quarterly Review of Biology*, 80(4), 472–473. <https://doi.org/10.1086/501261>
- Haught, J. F. (2008). *God After Darwin: A Theology of Evolution*. Westview Press.
- Hubisz, J. L. (2007). MicroReviews by the Book Reviews Editor: Creation-Evolution: Finding Darwin's God: A Scientist's Search for Common Ground between God and Evolution: Kenneth R. Miller. *The Physics Teacher*, 45(9), 579–579. <https://doi.org/10.1119/1.2809164>
- Initial sequence of the chimpanzee genome and comparison with the human genome. *Nature*, (2005). 437(7055), 69–87. <https://doi.org/10.1038/nature04072>
- In the footsteps of the prophet: lessons from the life of Muhammad. (2007). *Choice Reviews Online*, 45(03), 45-1422-45–1422. <https://doi.org/10.5860/choice.45-1422>
- Johanson, D. C., & Edey, M. A. (1981). *Lucy: The Beginnings of Humankind*. Simon and Schuster.
- Khalil, A. (2004). Mulla Sadra, The Elixir of the Gnostics. *American Journal of Islam and Society*, 21(1), 127–130. <https://doi.org/10.35632/ajis.v21i1.1824>

- Kingsolver, J. G. (2009). The “If..., Then” of Evolution Why Evolution Is True. Jerry A. Coyne . Penguin (Viking), 2009. 304 pp., illus. \$27.95 (ISBN 9780670020539 cloth). BioScience, 59(10), 907–908. <https://doi.org/10.1525/bio.2009.59.10.14>
- Kirby, J. (2016). A Natural History of Human Thinking. By Michael Tomasello. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press. \$35.00. xiii + 178 p.; ill.; index. ISBN: 978-0-674 - 72477-8. 2014. The Quarterly Review of Biology, 91(2), 217–218. <https://doi.org/10.1086/686841>
- Landau, J. (2007). Avicenna. The Metaphysics of The Healing. Al-Šifā': al-Ilāhiyyāt. A parallel English-Arabic text translated, introduced, and annotated by Michael E. Marmura, Provo, Utah, Brigham Young University - Islamic Translation Series, 2005, xxvii + 441 + 378 p. [anglais-arabe]. Abstracta Iranica, Volume 28. <https://doi.org/10.4000/abstractairanica.13352>
- Lewy, G. (1970). Le Saint Siège et la Guerre en Europe: Juin 1940 - Juin 1941. Vol. 4, Actes et Documents du Saint Siège Relatifs à la Seconde Guerre Mondiale. Edited by Pierre Bletet al. Vatican City: Libreria Editrice Vaticana, 1967. xxiv + 623 pp. - Le Saint Siège et la Guerre Mondiale: Juillet 1941 - Octobre 1942. Vol. 5, Actes et Documents du Saint Siège Relatifs à la Seconde Guerre Mondiale. Edited by Pierre Bletet al. Vatican City: Libreria Editrice Vaticana, 1969. xxvi + 795 pp. Church History, 39(4), 567–568. <https://doi.org/10.2307/3162966>
- Nasr, S. H. (2006). Islamic Philosophy from Its Origin to the Present. <https://doi.org/10.1515/9780791481554>
- Peterson, D. J. (2012). God and the New Atheism: A Critical Response to Dawkins, Harris, and Hitchens by John F. Haught. Dialog, 51(3), 254–256. Portico. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6385.2012.00694.x>
- Power, C. (2013). Tattersall, Ian. Masters of the planet: the search for our human origins. xxii, 255 pp., fig., illus., bibliogr. Basingstoke, New York; Palgrave Macmillan, 2012. £16.99 (cloth). Journal of the Royal Anthropological Institute, 19(2), 416–417. Portico. https://doi.org/10.1111/1467-9655.12042_12
- RELIGION & THE ORDER OF NATURE, By Seyyed Hossein Nasr. New York: Oxford University Press, 1996. Pbk., vi-ix+310. (2021). International Journal of Islamic Sufism. <https://doi.org/10.30546//2789-1992.2021.1.117>
- Rizvi, S. H. (2013). Mulla Sadra and Metaphysics. <https://doi.org/10.4324/9780203879542>
- Shults, F. L. (2001). When Science Meets Religion: Enemies, Strangers or Partners? By Ian G. Barbour San Francisco, HarperSanFrancisco, 2000. 205 pp. \$16.00. Theology Today, 58(3), 434–435. <https://doi.org/10.1177/004057360105800318>
- Skrenes Trabing, C. (2007). Review of The Language of God: A Scientist Presents Evidence for Belief by Francis Collins. The Journal of Baha'i Studies, 17(1–4), 101–115. [https://doi.org/10.31581/jbs-17.1-4.5\(2007\)](https://doi.org/10.31581/jbs-17.1-4.5(2007))
- Smith, J. M. (2020). *Evolution and the Human Story*. National Geographic.
- Stringer, C., & Andrews, P. (2005). *The Complete World of Human Evolution*. Thames & Hudson.

- Tattersall, I. (2015). *The Strange Case of the Ricketty Cossack: And Other Cautionary Tales from Human Evolution*. Palgrave Macmillan.
- The Bezels of Wisdom. (1980). Ibn Al 'Arabi, 43–44. <https://doi.org/10.5040/9780809171323.0007>
- The garden of truth: the vision and promise of Sufism, Islam's mystical tradition. (2008). Choice Reviews Online, 45(07), 45-3736-45–3736. <https://doi.org/10.5860/choice.45-3736>
- To heal a fractured world: the ethics of responsibility. (2006). Choice Reviews Online, 43(07), 43-3970-43–3970. <https://doi.org/10.5860/choice.43-3970>
- Turner, L. A. (2006). The Beginning of Wisdom: Reading Genesis (review). Shofar: An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies, 24(2), 161–163. <https://doi.org/10.1353/sho.2006.0035>
- Weiss, B. (1997). William C. Chittick, *Imaginal Worlds: Ibn al-'Arabi and the Problem of Religious Diversity* (Albany: State University of New York Press, 1994). Pp. 215. International Journal of Middle East Studies, 29(1), 113–114. <https://doi.org/10.1017/s0020743800064187>
- Whittaker, E. (2000). The Political in Qualitative Methods Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing among Five Traditions. By John W. Creswell. Thousand Oaks: Sage, 1998. 402 pp. \$28.95. Current Anthropology, 41(5), 883–884. <https://doi.org/10.1086/317417>
- Ziai, H. (2011). Philosophy of Illumination. In Oxford Handbooks Online. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195328998.003.0035>